
BOSHLANG'ICH SINFLARDA XALQ MAQOLLARI VA TOPISHMOQLARINING METODOLOGIK ASOSLARI

Nuritdinova Dilshoda Fazliddin qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchi

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0007-2085-9153>

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.2.2.031>

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligi, nutqiy faolligi, ziyorakligi, zukkoligi, topqirligi, chaqqonligi, izlanuvchanligi va xalq og'zaki ijodining mahsullari bo'lmish maqollar va topishmoqlarga bo'lgan qiziqishini orttirish borasidagi fikr-mulohazalar yoritilgan hamda muhokamaga tortilgan.

Kalit so'zlar: darslik, nutqiy faollik, ustoz, o'quvchi, tahlil, maqollar, topishmoqlar, mehnat, tafakkur, chaqqonlik, talabchanlik, o'z fikrini bayon qila olish, jumboqlilik, xalq og'zaki ijodi.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЙ И ЗАГАДОК В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Нуритдинова Дилшода Фазлиддин дочь

Преподаватель кафедры начального образования Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В статье приводятся и обсуждаются мнения о повышении словарного запаса, речевой активности, остроумия, сообразительности, сообразительности, ловкости, любознательности и интереса к пословицам и загадкам, являющихся произведениями народного творчества, учащихся начальных классов.

Ключевые слова: учебник, речевая деятельность, учитель, ученик, анализ, пословицы, загадки, труд, мышление, ловкость, требовательность, умение выразить свое мнение, загадка, народное творчество.

METHODOLOGICAL BASIS OF FOLK PROVERBS AND RIDDLES IN PRIMARY GRADES

Nuritdinova Dilshoda Fazliddin's daughter

Teacher of the Primary Education Department of the Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: The article covers opinions on increasing vocabulary, speech activity, wit, intelligence, ingenuity, dexterity, inquisitiveness and interest in proverbs and riddles, which are products of folk art, of primary school students. and discussed.

Key words: textbook, speech activity, teacher, student, analysis, proverbs, riddles, work, thinking, agility, demandingness, ability to express one's opinion, puzzling, folk art.

Kirish. Xalq o'zining hayotiy tajribasidan olgan xulosalarini, falsafiy mulohazalarini maqollar orqali ifodalagan. O'zbek xalq maqollari mavzu jihatdan xilma-xil va rang-barangdir. Maqol xalqning hayotiy tajribalarini, xulosasini badiiy jihatdan mukammal ifodalovchi hikmatli so'zlardan iboratdir. Maqollarda ifodalanishi lozim bo'lgan fikr va mazmun keng qamrovli bo'ladi. Bizning fikrimizcha, har bir maqolning vujudga kelishida birorta ibratli voqea ro'y bergan va bu voqea o'ta zukko, sinchkov dono ajdodlarimiz vakili tomonidan kuzatilishiga sabab bo'lgan. Maqol arab tilidagi "qavlun"dan olingan bo'lib, so'z tushunchasini anglatadi. Demak, maqol atamasini hikmatli so'z ma'nosida qabul qilish mumkin. Har bir jajji bolakaydan oila, maktab, Vatan haqida so'raganingizda, ozmi-ko'pmi ma'lumotga ega bo'ladi. Shunday hollar ham uchrab turadiki, ba'zi bir boshlang'ich sinf o'quvchilari o'z fikrlarini mustaqil, to'liq bayon eta olishmaydi, nutqlarida turli xil g'alizliklar uchraydi. Shuning uchun ham bunday muammolarga barham berish uchun, ularning nutqini ravonlashtirish uchun xalq maqollarini o'rgatish asqotadi. Boshlang'ich sinf darsliklarida xalq og'zaki ijodining mahsuli bo'lmish maqollarning juda ko'plab namunalarini uchraydi.

Folklorshunos V.E.Gusev esa maqol va topishmoq janrlarini epik tur tarkibida o'rganishni zarur hisoblaydi. Agar birgina folklor janrlarida ikki, hatto uch turga xos alomatlar uchrashi nazarda tutilsa, maqollar va topishmoqlarning goh nasriy, goh she'riy shakldaligiga yohud mazmuniga qarab u yoki bu adabiy turga nisbat berish oson, albatta. Ammo ularning ham shaklan, ham mazmunan, ham hajman o'ziga xos so'z san'ati namunasi ekanligini va janrdagi asosiy uzv badiiy matn ekanligi hisobga olinsa, ularni alohida parem ik tur tarkibida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, tabular ham xalq turmushida uzoq asrlar davomida sinalgan axloqiy-ma'naviy nizom mohiyatini kasb etgan paremik hodisadir. Binobarin, tabularni ham paremik turga mansub alohida va mustaqil janr sifatida qarash joizdir.

Folklorshunoslikda gohi-gohida turlararo yoki janrlararo chatishmalar hosilasi tarzida liro-epik qo'shiq yoki ertak, afsona singari hodisalar tilga olinsa-da, aslida bu hodisa folklor uchun umumiy emas. Shu sababli ularni folklor janrlari tasnifi doirasiga kiritib bo'lmaydi. Chunki bunday qo'shilma yoki oraliq janrlar hech qachon qat'iy turg'unlikka ega emas va folklordagi tarixiy taraqqiyot jarayonida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmaydi. Turlar va janrlar taraqqiyotini turlar va janrlarning oraliq namunalarini yoki qo'shilmalarini emas, balki yangi badiiy shakllarning yuzaga kelishi va eskilarining so'nishi belgilaydi.

Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma'lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug'iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo'lib yuzaga keladi. Aytaylik, jahondagi barcha xalqlarda ham yashamoqning asosiy sharti-yemoq va kiymoq bo'lib, buning moddiy negizi ekin ekish va undan mo'l-ko'l hosil olgan holda ham moddiy, ham ma'naviy imkoniyatlarini ta'minlashdir. Ekin ekish uchun yerni qay vaqtda shudgor qilish uning unumdorligini oshiradi? Bu savol javobi necha asrlik dehqonchilik tajribasining axloqiy xulosasi sifatida «Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda» maqolining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Qolaversa, xalq turmushidagi tajriba bir xil xulosalarni keltirib chiqargan. Natijada mahiyatan bir mazmundagi maqollar yuzaga kelgan. Chunonchi, o'zbeklardagi «Bug'doydan-bug'doy, aqadan-arpa» va «Nima eksang — shuni o'rasan» maqollari tojiklarda «Gandum az gandum biro'yad, jav zi jav» va ruslarda «Chto poseyesh, togo i pojnesh» shakllarida qo'llanadi.

O'zbek xalq topishmoqlari tematik jihatdan g'oyatda boy va rang-barangdir. Xalqimiz ijtimoiy-maishiy turmushining mamlakatimiz tabiati, geografiyasi, ekologiyasi, nabotot va hayvonot olamining, inson va koinotning biror sohasi yo'qki, ular haqida bir-biridan go'zal, g'oyatda ixcham va siqiq topishmoqlar yaratilmagan bo'lsin. Yer va osmon, daryo va ko'llar, tog'-u toshlar, dov-daraxt va o'rmonlar, mevazor bog'lar va keng dalalar, oila-ro'zg'or jihozlari va mehnat qurollari, maholom aqaldiroq va chaqmoq, sel va bo'ron, zulmat va yorug'lik, oy va fasllar, hayvonot va o'simliklar olami, o'quv qurollari va musiqa asboblari, zamonaviy texnologiya va texnika vositalari, inson va uni o'rab olgan muhit haqida ko'plab topishmoqlar to'qilib, avloddan avlodga o'tib, bizning kunlarimizgacha aytilib kelinmoqda.

Topishmoqlar ritmik izchilligi, badiiy ohangdorligi, qofiyalarning mo'l-ko'lligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Metafora, metonimiya, mubolag'a, o'xshatish, sifatlash kabi badiiy tasvir vositalari va ko'chmalar ularning badiiyligini ta'minlaydi. Alteratsiya va takrorlarning rang-barangligi va turfa-turfa tovlanishi topishmoqlarning jarangdorligi va emotsional ta'sirchanligini yanada oshirgan. Bularning barchasi birlashib, ularning kishi xotirasida uzoq saqlanishini ta'minlay olgan. Topishmoqlar adabiyot va san'at taraqqiyotiga barakali ta'sir etdi. Ular adabiyotimiz tarixida chiston, muammo, muvashshax, ta'rix kabi lirik janrlarning paydo bo'lishi va rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bugungi kunda topishmoqlar juda katta ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular bolalar va yoshlarimizning fikr doirasini kengaytirish, topqirligini oshirish va muhokama qobiliyatini o'stirishning muhim estetik vositasidir.

Metodlar. Boshlang'ich sinf darsliklarida mehnat, fasllar, Vatan, do'stlik, yaxshilik va yomonlik, ota-onaga, kattalarga hurmat kabi mavzulardagi ko'plab maqollarni uchratishimiz mumkin. Darsliklarda keltirilgan maqollarga e'tibor qaratsak [1].

Yoz mevasi – qish xazinasi.

Toza havo – ming dardga davo.

Yuqorida keltirilgan maqollar yordamida biz o'quvchilarga tabiat haqida tushunchalar beramiz, yosh avlodni tabiatni sevishga undaymiz, uni asrashni, zaharlamaslikni o'rgatamiz. Chunki tabiatdan o'zimiz

nafas olishimizni, agar iflos qilsak kasal bo'lishimizni ta'kidlaymiz[2].

Kattaga hurmatda bo'l,
Kichikka izzatda.
Yaxshi so'z qand yedirar,
Yomon so'z pand yedirar.

Keltirilgan maqollar bolalarni yaxshilikka, shirinso'zlikka, katta va kichikni birdek hurmat-izzat qilishga o'rgatishga, qattiq, yomon gapirib bironi xafa qilmaslikka, aksincha, uni xursand qilishga undashni maqsad qilgan[3].

Vatan ostonadan boshlanadi.
Halol mehnat yerda qolmas.
Kuch birlikda.

Ko'rinib turibdiki, bu xalq maqollari ham ibratli fikrlarni tashishga xizmat qilmoqda. Bu maqollar orqali o'quvchilarga Vatan, mehnatsevarlik, o'zaro ahilik, birlik haqida kengroq tushuncha berishimiz lozim, Vatanni sevishni, uni himoya qilishni, ardoqlashni, kelajakda unga sodiq va loyiq farzand bo'lib yetishishga o'rgatishimiz kerak, shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olib, shu mavzuda ular bilgan xalq maqollari namunalarini ham so'rab olishimiz mumkin[4].

Do'stsiz boshim – tuzsiz oshim.
Mehnatli non shakar,
Mehnatsiz non zahar.

Bu maqollar do'stlik hamda mehnat haqida. Bu maqollarni sharhlayotganda, o'qituvchi o'quvchilarga haqiqiy do'stlik nima ekanligini tushuntirishi kerak. Do'stini hurmat qilishni, boshiga tashvish tushganda uni tashlab ketmasdan, yonida bo'lishni o'rgatishimiz kerak. Mehnatni sevgan inson hamisha ardoqlanishini, hamma uni hurmat qilishini, mehnat orqasidan topilgan non beminnat va totli bo'lishini, aksincha, halol mehnat qilmay topilgan non esa kishini ming azoblarga giriftor qilishini uqtirishimiz darkor.

Natijalar. Boshlang'ich sinf darsliklarida keltirilgan turli xil mavzulardagi maqollar orqali o'quvchilarning dunyoqarashi kengayadi, ularning faolligi, lingvistik kompetensiyalari shakllantiriladi, komillik, ma'naviy barkamollik kabi fazilatlar egasi bo'lishlarida yordam beradi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarining eng ajoyib va eng kichik janrlaridan biri topishmoqlardir. Bu janr bolalarni ko'proq kuzatuvchanlikka, hayotni mukammal bilishga, sinchkovlikka o'rgatadi. Ammo topishmoqlarni folklorida faqat yosh bolalargagina taalluqli deb hisoblash to'g'ri emas, chunki topishmoq aytish va topish musobaqalarida kattalar ham qiziqish bilan ishtirok etaveradilar. Hatto olim Z.Husainovning ma'lumot berishicha, uzun qish kechalarida urchuq yigirgan va olacha to'qigan xotinlar, Samarqand atrofida boshqa qishloqlardan to'yga kelib xonadonlarga bo'lingan mehmonlar o'zaro chaldirmoq (tez aytish), jumboq, ya'ni topishmoqlar aytishgan. Topishmoq aytish musobaqasida yashiringan narsani aniqlash uchun bir necha savollar berish an'anasi ham bo'lgan. Javob axtarayotgan taraf aytuvchidan «joni bormi, yo'qmi?», «yeyiladimi?», «o'sadimi, usta yasaydimi?» kabi savollar berib narsa nomini topishga uringan. Topishmoqlarda yechilishi mumkin bo'lgan so'roq majoziy shaklda ifodalanadi va uning ma'nosi yashirincha bo'ladi. Topishmoqlarda narsa boshqa biror narsa yoki hodisaga o'xshatilishi, o'zaro qiyoslanishi, taqqoslanishi orqali gavdalantiriladi. Topishmoqlar ba'zan nasriy, ko'pincha she'riy shaklda, bo'yoqdorlik va emotsional jihatdan ixcham, sodda va ohangdor bo'ladi.

Har bir yosh bola, albatta, topishmoqqa qiziqadi, uni topishga jon-jahdi bilan harakat qiladi. Javobi to'g'ri yoki xatoligini bilmasdan darrov xayoliga kelgan fikrni aytishga harakat qiladi. Mana shu jihatlarni inobatga olib, boshlang'ich sinf darsliklarida juda ko'plab topishmoqlar keltirilgan. Topishmoq janri namunalari o'quvchilarni qiziqitirmay qo'yamaydi, ularni topqirlikka, chaqqonlikka, ziyraklikka undaydi. Topishmoqlarni hayot bilan bog'lab tushuntirsak ham bo'ladi. Hozirgi yoshlar juda ham ziyrakki, hamma narsani darrov ilg'ay oladilar. Avvalambor, boshlang'ich sinf darsliklarida keltirilgan topishmoqlarning nisbati va bola yoshiga muvofiqligi masalasiga diqqat qaratsak, maqsadga muvofiq bo'lar edi. 1-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida quyidagi o'zbek xalq topishmoqlari keltirilgan[1]:

Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar. (shamol)
Oppoqqina dasturxon
Yer yuzini qoplagan.(qor)
O'tda yonmaydi,

Suvda botmaydi. (muz)

Berilgan topishmoqlarni hamma o'quvchilar ham topolmasligi mumkin. O'qituvchi hamda kitobda berilgan rasmlar orqali o'quvchilar javobni topishga harakat qiladilar, intiladilar. Yuqoridagi namunalarni tabiatga oid topishmoqlar guruhiga kiritish mumkin.

2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" (1-qism 98-bet) darsligida esa:

Bir tuyam bor, guldiroq,

Hamma yeri yaltiroq. (traktor)

Cho'zilib yotar narvon,

Undan o'tar uy – karvon. (temir yo'l, poyezd)

Baland temir uy yurar,

Burni tog'larni surar. (ekskovator)

kabi topishmoqlarni uchratamiz.

Keltirib o'tilgan topishmoqlar transport vositalariga oid buyumlarni atab keluvchi topishmoqlar guruhiga kirishini o'quvchilar bemalol to'g'ri ajrata olishadi. Bundan tashqari, o'quvchilar bu transport vositalarini qay darajada bilishlarini, ulardan qay maqsadlarda foydalanishimiz mumkinligini muammoli vaziyat yaratib, aniqlab olsak ham bo'ladi. Bilmagan o'rinlari esa o'qituvchi tomonidan tushuntirib boriladi.

3-sinf "O'qish" (21-bet) darsligida esa quyidagi topishmoq keltirilgan:

Otalari zangi buva,

Onalari yoyma chalpak,

Bolalari shirin-shakar. (Tok, bargi, uzum)

Ko'rinib turibdiki, bu topishmoqning boshqa topishmoqlardan farqi unda yashiringan predmetlar sonida. Bu topishmoq 3-sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini, saviyasini, bilim darajasini inobatga olgan holda kiritilgan.

4-sinf "O'qish" (20-25-betlar) darsligida esa:

Tukdan parda yuzida,

Pishar o'lkam kuzida.

Xushbo'y hidi, tillarang,

Ko'ngil uchun bir qarang. (behi)

Bozordan bir narsa ol: ham o'zing ye, ham tovug'ing yesin, ham moling yesin. (qovun) kabi topishmoqlar keltirilgan.

Keltirib o'tilgan bu topishmoqlar murakkabroq, so'zlari soni ham ko'p, boshqa topishmoqlardan ancha farq qiladi. 4-sinf o'quvchilarining bilim darajasiga, ularning saviyasiga moslashtirib berilgan.

Ko'rib o'tilganidek, topishmoqlarga nafaqat yosh bolalar, balki katta yoshdagilar ham birdek qiziqadilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xalq og'zaki ijodiga bo'lgan qiziqishlarini sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham oshirib borish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun katta mas'uliyat, albatta, fan o'qituvchisining zimmasiga tushadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maqollar ham, topishmoqlar ham o'quvchilarning tarbiyasiga, dunyoqarashiga, aqliy rivojlanishida, nutqiy faoliyatiga, darslikning yaxshi o'zlashtirilishiga, ziyoratlikka, topqirlikka undashidan tashqari, turli mavzularga oid namunalarni yosh avlod vakillarini hayotsevarlik, kasbiy ko'nikmalarni egallash ruhida tarbiyalashda katta yordam beradi. Shuning uchun har bir dars jarayonida o'quvchilarga maqollar va topishmoqlarni izohi bilan birga tushuntirib o'tish yaxshi samara berishi aniq. Shunda ular maqol va topishmoqlarning tub mohiyatigacha kirib borib, unda ifodalangan mazmuni sinchkovlik bilan izlaydigan bo'lishadi. Xalq maqol va topishmoqlari necha asrlardan buyon insonlar hayotini yaxshilashga xizmat qilib kelmoqda. Ular uzoq o'tmishimizda qanchalik ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda mustaqillikka erishganimizdan so'ng ham birdek ahamiyatlidir. Yosh avlodning ma'naviy yuksalishida alohida o'ringa ega bo'lgan xalq maqollari va topishmoqlari kichikintoylarimiz og'zaki va yozma nutqini o'stiruvchi muhim manba bo'lib asrlardan asrlarga osha yashayveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Azimova, K.Mavlonova, S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-sinf uchun darslik 1-qism. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 47-50-betlar.